

Genderové identity v eneolitické společnosti a otázky interpretace společenských kategorií

Současný pohled na problematiku genderu v pravěkých společnostech je do značné míry formován naší současnou společenskou realitou a kulturními normami. Je však třeba mít na paměti, že mnohé ze současných západních konceptů vnímání genderu a společenských kategorií, mohou být v rozporu s normami běžnými v pravěké společnosti. V tomto příspěvku uvádím několik příkladů, z pohřebního ritu mladšího eneolitu, které dokumentují možnosti přechýlení genderové role některých členů společnosti.

■ Jan TUREK

Katedra archeologie,
Univerzita Hradec Králové

Genderové přechýlení se projevuje u pohřbů některých žen období zvoncovitých pohárů provázených mužskými prestižními atributy a jejich pohřby tak zdůrazňují jejich společenskou superioritu. V jiných případech se setkáváme s pohřby starých mužů, kteří byli v období se šňůrovou keramikou pohřbeni podle

pravidel běžně užívaných pro ženy. Zde jde zřejmě o přechýlení genderové role v souvislosti s pokročilým věkem a ústupem z dominantní pozice muže v produktivním věku. Hlavním argumentem mého příspěvku je potřeba diskuse o současných přístupech k interpretaci genderových kategorií v pravěké společnosti, které, viděno prismatem etnografických pozorování z oblasti Severní Ameriky a Sibiře, ani zdaleka nezohledňují šíři spektra genderových kategorií, které v pravěké společnosti mohly existovat (Turek 2011).

Úvod

Pravidla pohřebního ritu v období závěru eneolitu byla velmi ortodoxně podřízena symbolické reprezentaci genderu, ve smyslu uložení a orientace těla v hrobě a přidání genderově specifických artefaktů (viz **obr. 1**). Symbolické rozlišování mužského a ženského elementu v pohřebních zvyklostech zřejmě odráží rozdílné společenské role související s přirozenou, genderově determinovanou, dělbou práce a kontrolou nad výrobními prostředky. V pohřební symbolice lze také spatřovat prvopočátky společenské diferenciacce členů komunity včetně dětí, na které se

vztahovala stejná pravidla pohřebního ritu. Některé dětské pohřby byly vybaveny kamennými nástroji nebo zbraněmi, které v souvislosti s jejich věkem (od 6 měsíců do 6 let) měly čistě symbolický význam a představovaly zemřelé děti jako potenciální dědice společenského postavení. Šlo převážně o malé množství pohřbů dětí uložených v mužské poloze (**obr. 2**). Vzhledem k tomu, že většina ostatních chlapeckých pohřbů takovými artefakty vybavena nebyla, můžeme se domnívat, že pohřby se zbraněmi představují jedince společností preferované, snad prvorozené syny (Turek 2000).

„Amazonky“ se zvoncovitými poháry

Genderově smíšené pohřební vybavy

V této části příspěvku se zaměříme na malou skupinu ženských pohřbů z období zvoncovitých pohárů provázených artefakty, které jinak bývají spojovány s muži. Známé doklady ženských pohřbů vybavených kamennými nátepními destičkami, které sloužily k ochraně lukostřelcova zápěstí při střelbě a které bývají jinak nalézány výhradně v hrobech mužů. Doklady takových žen lučištnic lze nalézt na pohřebišti ve Šlapanicích II (okr. Brno-venkov, *Dvořák – Hájek* 1990, 10, Taf. XVI) hrob 12/34, s bohatou pohřební výbavou skládající se ze sedmi nádob, z nichž dva byly zdobené zvoncovité poháry, čtyř kostěných knoflíků s V-vrtáním a měděného šídla. Další takový hrob (č. III) pochází z Prahy-Vršovic. Třetí případ pochází z ojedinělého hrobu č. 77/99 (**obr. 3**) s pozůstatky vyřezané pohřební komory v Tišicích u Mělníka (Turek 2002). Pohřeb ženy byl zde provázen dvěma kamennými nátepními destičkami, jantarovým korálkem, měděným šídlem a dýčkou, dvěma ozdobnými zlatými destičkami – spínadly vlasů a šesti nádobami včetně čtyř zdobených pohárů.

■ **Obr. 2** Líbeznice (okr. Praha-východ) – Dětský pohřeb z období šňůrové keramiky, uložený v mužské poloze, s opukovým kulovitým mlatem (foto: J. Turek).

■ **Obr. 3** „Amazonka“, pohřeb z období zvoncovitých pohárů, z Tišic (okr. Mělník). (foto: J. Turek).

Vedle nátepních destiček jsou v genderově smíšených pohřebních výbavách ženských hrobů dále zastoupeny měděné dýky. Není zřejmě náhodou, že většina měděných dýk nalezených v ženských hrobech jsou miniatury o délce od 37 do 94 mm, zatímco délka dýk nalézáných v hrobech mužů se pohybuje od 70 do 137 mm (Turek 2002). Tyto miniatury mohly být užívány k jiným účelům než mužské dýky a jejich význam mohl být převážně symbolický. Domnívám se, že tyto výjimečně bohaté pohřby žen s genderově smíšenou výbavou mohou reprezentovat významné ženy, příslušnice společenské elity.

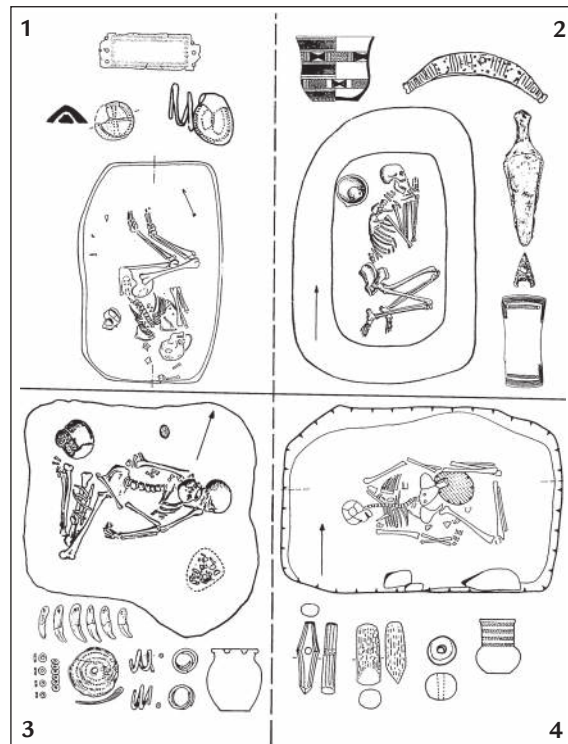
Genderově smíšená pohřební výbava byla výlučně pozorována v případě bohatých elitních ženských pohřbů provázených zdobenými poháry, vnitřní konstrukcí hrobu, případně kruhovým příkopem okolo pohřební komory. Jistěže musíme mít na paměti, že ne každý prvek pohřební výbavy musel indikovat právě společenskou kategorii zemřelého, v jistém ohledu se do skladby pohřební výbavy mohl promítnout také vztah pozůstalých a ostatních členů komunity k zemřelému. Tedy genderově specifické artefakty by neměly být chápány výlučně jako odraz společenské kategorie zemřelé osoby, ale v některých případech jako reflexe vztahů mezi pohřbeným a ostatními členy komunity. V této souvislosti je třeba připomenout, že jedna z nátepních destiček v hrobě 77/99 v Tišicích nebyla v kontaktu s pohřbeným tělem, ale byla uložena u západní stěny pohřební komory a druhá sice ležela na levém předloktí zemřelé, ale byla obrácena vnitřní stranou vzhůru. Takové umístění mohlo být způsobeno v rámci postdepozicičních transformací, ale mohlo by být také chápáno jako doklad symbolického promítnutí dalších členů komunity do pohřebního obřadu ve smyslu zdůraznění společenského postavení zemřelé osoby, ale také utvrzení komunitní identity v rámci soudobých kulturně společenských norem. Mužské genderově prestižní artefakty mohly být za jistých okolností „delegovány“ na některé ženy v zájmu posílení společenských norem a pravidel společenských vztahů a diference. Dosavadní a v mnohém stále platná interpretace evropského eneolitu jako období patriarchátu (Neustupný 1967) vyžaduje

určité rozšíření, ve smyslu přehodnocení role žen, co se týče jejich podílu na společenské moci. Ženy nemusely nabývat výlučného postavení ve společnosti jen v závislosti na společenské prestiži jejich manželů či otců, ale lze si představit i mnohem aktivnější společenskou roli některých žen. Významné ženy tak v souladu s principy patriarchátu realizovaly svou společenskou prestiž převzetím mužské genderové role a atributů. Právě snaha dosáhnout takové společenské prestiže mohla vést k genderovému přechýlení na mužskou roli již od dětství, nebo až v průběhu života. Zdá se tedy, že ženské pohřby s lukostřeleckou výbavou a dýkami představují příslušnice společenské elity a snad také ženské bojovnice, amazonky se zvoncovitými poháry.

Muži-ženy se šňůrovou keramikou?

Z období šňůrové keramiky pochází doklady starých mužů pohřbených podle ženských pravidel (orientace těla a pohřební výbava), tak jako je tomu v případě hrobu 60/1964 ve Vlketicích (okr. Chomutov), který obsahoval pohřeb muže ve věku 55–60 let (Buchvaldek – Koutecký 1970). Zdá se, že někteří staří muži mohli přechýlit svou genderovou identitu na ženskou. Roland Wiermann (1998) hledal analogii podobných společenských norem u některých sibiřských a severoamerických kmenů. Na základě dřívějších etnologických pozorování označuje Wiermann takové muže-ženy jako „berdache“ a dokládá výskyt podobných genderových kategorií u Čukčů, Korjaků a Jakutů na Sibiři a u Mohave a Navaho indiánů v Severní Americe.

Je dost dobře možné, že někteří muži zvolili odchod na „odpočinek“ v roli žen. Takové rozhodnutí mohlo mít jak symbolický význam, kdy se starý muž vzdává svých mužských atributů i společenské moci, tak praktický význam, kdy se nadále již nemusí účastnit společenského zápolení s ostatními mužskými příslušníky komunity, protože jeho nová ženská genderová role jej od takového měření síly a potažmo i od povinností souvisejících s takovým společenským statusem osvobozuje. Na mladoeneolitických pohřebištích ve střední Evropě pozorujeme také doklady prostorového shlukování pohřbů podle věkových a genderových

■ Obr. 1 Schéma pohřebního ritu a genderově specifických artefaktů v závěru eneolitu. 1 ženský pohřeb z období zvoncovitých pohárů; 2 mužský pohřeb z období zvoncovitých pohárů; 3 ženský pohřeb (s novorozencem) z období šňůrové keramiky; 4 mužský pohřeb z období šňůrové keramiky. Zobrazené artefakty pochází z různých lokalit v Čechách a jsou různých měřítek.

kritérií (Turek 2008). Příkladem takových prostorových vztahů může být pohřebiště období se šňůrovou keramikou v Brně-Starém Lískovci, kde byl pohřben starý muž ve věku 50–60 let v blízkosti pohřbů tří dětí ve věku 1–1,5; 2–3 a 7–8 let. Také tato prostorová souvislost může mít svůj význam ve vyjádření zvláštního společenského postavení a změny genderové identity starce pohřbeného v dětské části pohřebiště. Podobná situace byla zachycena rovněž na polském pohřebišti z období ZP v Samborzcí. Starci tak ve své produktivní roli mohli být svým statutem bližší postavení nedospělých jedinců a proto i s nimi pohřbeni.

Závěrem – otázka genderové identity

Přehodnocení naší genderové perspektivy dávné pravěké společnosti

Archeologické určení genderu většinou tradičně počítá s konceptem založeným na biologickém pohlavním určení. To je ovšem z mnoha

důvodů zavádějící přístup. Mezi některými nativními komunitami obyvatel Sibiře a Severní Ameriky existovaly více než pouze dvě genderové kategorie, většina z těchto kmenů rozlišuje tři nebo čtyři gendery, jako třeba: muž; muž-žena; žena; žena-muž (Lang 1996, 183–196). Čukčové na Sibiři rozlišují, kromě mužů a žen, až sedm dalších genderových kategorií. Je však třeba zdůraznit, že tato společenská praxe není dokladem institucionalizované homosexuality, jak se domnívá Wiermann! Genderové přechýlení není obvykle výsledkem pouze sexuální orientace, ale spíše profesních preferencí, potřeb komunity a osobních vlastností. Mezi indiány Ojibwa v Kanadě může být, v době nedostatku mužských potomků, jedna dcera vychována jako chlapec, obvykle tam, kde způsob obživy závisí na lovu, který je jinak mužskou doménou v rámci primární dělby práce. Podobné praktiky jsou známy rovněž u aljašských kmenů Kaska, stejně jako u Inuitů nebo u Eskymáků.

Mezi indiány kmene Mohave v Kalifornii (viz **obr. 4 a 6**) jsou muži-ženy nazýváni *Alyha* (**obr. 5**) a ženy-muži *Hwame*. Muži, kteří změnili svou genderovou identitu, se obvykle oblékají jako ženy, změní účes, stejně jako ornamentální motivy tetování, vystupují jako ženy a přejímají jejich způsoby, gesta včetně přízpůsobování hlasu. Spolu s ženskou úlohou přejímají také ženské pracovní povinnosti (**obr. 7**) a životní styl. *Alyha* předou a tkají pokrývky, podílejí se na výchově dětí ve větších rodinách. Někdy dokonce

předstírají menstruaci společně s ostatními ženami kmene.

Na druhou stranu ženy-muži, tedy *Hwame*, se snaží skrývat fyziologické funkce, nikdy nemenstruují a snaží se ukrývat prsa, stejně jako Amazonky. Mohou se „oženit“ se ženou nebo zůstat svobodní. Používají zbraně a podílejí se na mužských aktivitách včetně boje.

U indiánů kmene Mohave bylo možné zcela převzít genderovou roli opačného pohlaví a to třeba již v dětství či později v průběhu života, například když se blížilo stáří. Lidé tohoto kmene mohli případně mísit různé kulturně definované genderové role.

Současné chápání genderových konceptů pravěkých společností

Představa o genderu v našich současných archeologických interpretacích je obvykle vyjádřením naší současné společenské reality a kulturních norem. Západní, křesťansko judaistická společnost tradičně rozlišuje dvě genderové kategorie: muž a žena, které jsou založeny na biologickém pohlavním určení a předpokládají jejich reprodukční roli jako nejdůležitější poslání lidských bytostí. Jakékoli jiné možnosti byly souzeny předpojatou majoritou jako projevy deviace. Nesmírně těžká pozice homosexuálů v evropské společnosti 19. a 20. století byla způsobena především absencí dalších relevantních a hlavně společností všeobecně

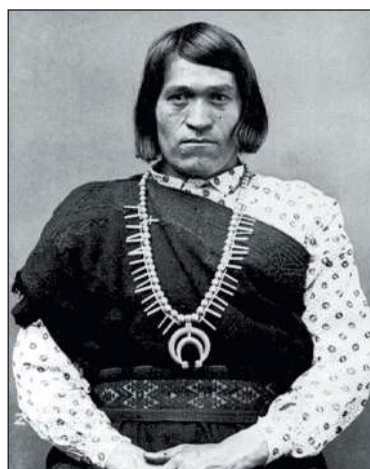
přijatelných genderových kategorií. Není tedy překvapením, že koncept transsexualismu byl vytvořen v kulturách, které rozlišují a cení si pouze dvou genderových kategorií závislých na biologickém pohlaví, zatímco původní obyvatelé Severní Ameriky nebo lovecké kmeny Sibiře měly pro tyto případy definovány srozumitelné genderové kategorie. Křesťanské normy západních společností vytvořily sociální vyloučení homosexuálů především díky absenci odpovídající genderové kategorie. Jako archeologové bychom ale měli změnit náš postoj a přístup k výkladům a interpretacím vztahů a struktury dávných společností, i když naše současné genderové koncepty vždy neodpovídají minulé realitě.

Literatura

- Buchvaldek, M. – Koutecký, D. 1970: Vikletice, ein schnurkeramisches Gräberfeld. *Prähistorica* 3, Praha.
- Dvořák, P. – Hájek, L. 1990: Die Gräberfelder der Glockenbecherkultur bei Šlapanice (Bez. Brno – venkov), Katalog der Funde, MAQ, Brno.
- Lang, S. 1996: Gender variance in North American Indian Cultures. In: Ramet, S. P. (ed): *Anthropological and historical perspectives. Gender Reversals and Gender Cultures*, Routledge.
- Neustupný, E. 1967: Počátky patriarchy ve střední Evropě, Praha.
- Turek, J. 2000: Being a beaker child. The position of children in late Eneolithic society – Děti v období šňůrové keramiky a zvoncovitých pohárů. Postavení dětí ve společnosti pozdního eneolitu. In: In memoriam Jan Rulf, Památky archeologické – Supplementum 13, 424–238.
- Turek, J. 2002: „Cherche la femme!“ Archeologie ženského světa a chybějící doklady ženských pohřbů z období zvoncovitých pohárů v Čechách. „Cherche la femme!“. The Archaeology of woman's world

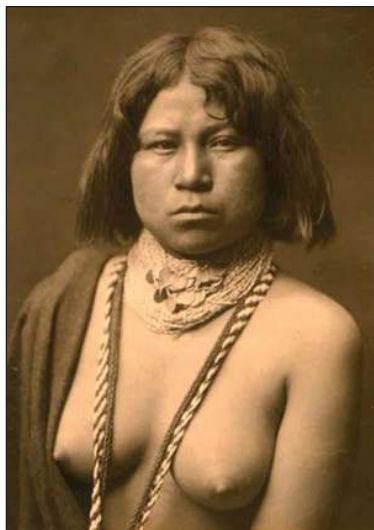
■ **Obr. 4** Starý muž, bojovník, kmene Mohave (zdroj: *Dancing to Eagle Spirit Society Society* – 2008).

■ **Obr. 5** Alyha, muž – žena, kmene Mohave (zdroj: *Dancing to Eagle Spirit Society Society* – 2008).

■ **Obr. 7** Indiánská žena při práci (zdroj: *Dancing to Eagle Spirit Society Society* – 2008).

■ Obr. 6 *Dívka kmene Mohave (zdroj: Dancing to Eagle Spirit Society Society – 2008).*

■ Obr. 8 *Indiánský bojovník s válečnickým malováním tváře (zdroj: Dancing to Eagle Spirit Society Society – 2008).*

and the missing evidence of female burials in the Bell Beaker Period in Bohemia, In: Evžen Neustupný (ed): *Archeologie nenalézaného*, Plzeň – Praha, 217–240.

Turek, J. 2008: 5.3 Kultura zvoncovitých pohárů, in: Neustupný, E. 2008 (ed.): *Čechy v Pravěku 4 – Eneolit*, Praha, Archeologický ústav v.v.i., 98–111, Tab. 50–59.

Turek, J. 2011: Age and Gender identities and the social differentiation in the Central European Copper Age, In: Lindsay Amundsen-Meyer, Nicole Engel and Sean Pickering (eds.): *Identity Crisis: Archaeological Perspectives on Social Identity Proceedings of the 42nd (2009) Annual Chacmool Archaeology Conference*, Chacmool Archaeological Association, University of Calgary, 49–61.

Wiermann, R. R. 1998: An Anthropological approach to burial customs of the Corded Ware Culture in Bohemia, In: Benz, Marion and Willigen, Samuel van (Eds): *Some New Approaches to The Bell Beaker 'Phenomenon' Lost Paradise...?*, BAR International Series 690, Oxford, pp. 129–140.

Summary

Gender Identities in the Eneolithic society and the question on interpretation of social categories

Gender structure of the Copper Age burial customs

In the 3rd millennium BC, some regions of Europe shared common elements of material culture, as well as similar burial rites. Vast areas of central, northern and eastern Europe shared a Corded Ware (CW) Culture although later the Bell Beaker (BB) phenomenon spread through central, southern and western Europe, exhibiting a degree of uniformity in their material culture as demonstrated by a specific range of symbolic, prestige goods found mainly in funerary contexts. The principles of the CW and BB burial rites arise from the same symbolic system probably reflecting a similar social and economic background for the Late Eneolithic communities. In the following paragraphs we are going to review and compare the system of CW and BB burial rites (Figure 1).

Bell Beaker 'Amazones'

Mixed gender burial assemblages

I would like to draw your attention to the small collection of Bell Beaker female burials accompanied by artefacts normally connected with men, namely three female burials equipped with archer's stone wristguards, artefacts usually present in men's graves. Such burial was discovered at Tišice (grave no. 77/99, see fig. 3; Turek 2002). The female burial was accompanied by two stone wristguards, an amber bead, copper awl and dagger, and six vessels including four decorated bell beakers and two gold hair ornaments. I believe these exceptional cases of "rich" female burials belong to a socially preferred elite group within these populations.

The mixed gender assemblages seem to be characteristic of the "rich" female burials with decorated beakers and burial chambers surrounded by a circular ditch, also, the blending of male and female gendered assemblages in the "rich" graves seems to reflect this social differentiation. The female burials with archery equipment are representing members of a social elite, possibly female warriors or the Bell Beaker Amazons.

Corded Ware women-men ?

In some cases, (such as Grave 60/1964 - man aged 55-60 years at Vikletice), there are elderly men buried with body orientation and grave goods typical of female burials, suggesting that some elderly men switched their gender to female. Roland Wiermann (1998) compared this evidence to the norms of some Siberian and North American tribes. Based on the presence of such gender category amongst the Chukchee, Koryak and Yakut in Siberia and the Mohave and Navaho in North America, Wiermann assigns the term 'berdache' to such women-men. In fact, some aged men may have decided to 'retire' as women for symbolic and practical reasons. Such old men would symbolically give up their masculine attributes and social power while at the same time abandoning the practical need to compete with other male members of community. In this way, his new gender status sets him free of certain social obligations

and competition. One finds evidence of similar role changes in the spatial clustering of graves by age and gender within some Copper Age funerary areas in Central Europe.

Conclusion – gender identities

Reconsidering our gender perspectives on past societies

Most of the archaeological discussions on gender traditionally deal with the concept based on biological sex. This is, however, in many respects a misleading approach. Amongst some native communities in Siberia and North America, there are more than just two gender categories, with most groups recognizing three or four genders such as man, woman-man, woman, man-woman (Lang 1996, 183-196). The Chukchi in Siberia recognize as many as seven gender categories apart from man and woman. Such categories are not evidence of institutionalized homosexuality! That is, the gender 'switch' is usually not a result of sexual orientation but rather of occupational preferences and personality traits. Among the Ojibwa, for example, one daughter may be raised as boy, a practice also common among the Kaska People of Alaska and Inuit or Eskimo in Canada. Such practices usually occur in regions where subsistence activities centered on hunting, a typical male activity in the normal division of labour. Among the Mohave, the woman-man is called Alyha and man-woman is referred to as Hwame. The men who changed their identity usually dressed as women and changed their hairstyle and tattooing pattern. They also acted as women, adopting their manners and gestures, even adjusting their voices accordingly. Further, they took on women's jobs such as spinning and weaving blankets and raising children in extended families. Some even pretended to have menstrual cycles together with other women. Men-women, on the other hand, deny female physiological functions. They never menstruate, hide their breasts and may marry a woman or remain single. They also use weapons and take up men's tasks including fighting. In certain cultures, people can even mix the culturally defined roles.

Understanding gender concepts of prehistoric societies

The perception of gender in archaeological interpretations commonly reflects our current social reality. In our Christian Western worldview, the traditional gender categories of men and women are based on biology and presume the primacy of the reproduction in human societies. Alternative social roles were judged as deviations by the biased majority. The extremely difficult position of homosexuals in 19th and 20th Century Western society was caused mainly by the lack of an appropriate and commonly recognised gender category. No surprisingly, the concept of transsexualism developed in cultures that only recognized and valued two gender categories based on biological sex while the tribes in North America and Siberia had gender categories ready for such cases. In Western society, Christian norms instigated a social neglect of homosexuals mainly due to the absence of appropriate gender categories. As archaeologists, we should change our approach to the interpretation of past societies because our gender categories do not always correspond to those of a former reality.